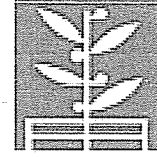

İstanbul Üniversitesi Yayın No.: 5068
Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3451
ISBN 978 – 975 – 404 – 916 - 9

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	222518
Tes. No:	T425.1 ULLE

ULUSLARARASI
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ ARAŞTIRMALARI
ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ
(1-2 Aralık 2010)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN
Doç. Dr. Enfel DOĞAN

YÜCE ALLAH'IN İNSANOĞLUNA GÖNDERDİĞİ SÖZ NASIL TERCÜME EDİLİR?

Kur'anı Kerim'in Eski Anadolu Türkçesine Çevirilerine Ait Bazı Notlar

Uwe BLÄSING*

ÖZET

Eski bir konu yeniden keşfedildi: Kur'anı Kerim'in Eski Anadolu Türkçesine satır arası tercümelerinin her açıdan olağanüstü değeri çoktan bilinmekle birlikte bu çalışma alanı hala nadasa bırakılmış bir tarlaya benzemektedir. Çoğu Türkiye'de olmak üzere dünyaca yüzlerce yazma bulunmaktadır. Ancak bugüne dek üç nüsha üzerinde durulmuştur. Tebliğimde hem incelenmemiş bir yazmayı hem de gelecekte yapılacak çalışmalarda dikkate alınması gereken bazı yöntemleri tanıtacağım.

Anahtar kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Kur'anı Kerim Satır Arası Tercümeleri, Yazmalar

ABSTRACT

The subject of this study concerns the earliest Anatolian Turkish (interlinear) translations of the Holy Qur'an. Despite the widely acknowledged importance to our understanding of the Turkish language spoken at this stage, research in this area is still largely unexplored territory. Currently, hundreds of these manuscripts are scattered all around the world, although, fortunately, the majority of them still reside in modern day Turkey. For this article I would like to present my first findings on a fine example of that ancient translation tradition, currently kept at the university library of Leiden. The implications for the methodology and future research will be discussed as well.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Interlinear Translations of Holy Kur'an, Manuscripts.

Her nefeste Allah adın de müdâm

*Allah adıyla olur her iş tamâm*¹

* Prof. Dr., Arya International University, Doç. Dr. (Leiden University); emekli.

¹ Süleyman Çelebi, *Yaşayan Mevlid-i Şerif*, 1964, s. 8.

Cenab-ı Hakkın kendini Hazreti Muhammed'e açıklayarak insanlık âlemine gönderdiği ve nihayet Kur'anı Kerim olarak yazılı biçimini almış olan hikmetlerin kesinlikle değiştirilemez olduğu her Müslüman için bir hakikattir. Dolayısıyla Allah'ça gönderilen bu ebedî sözlerin yabancı dillere çevrilmesinin caiz olup olmadığı taa başlangıçtan günümüze dek bazen çok çekişmeli şekilde tartışılan sorunlardan biridir, zira her çeviri belirli bir aşamaya kadar çevirenin bilgisi, anlayışı veya niyetine de bağlı olan bir yorumlama, başka bir deyişle çevirmek aynı zamanda da — ne kadar az olursa olsun — değiştirmek demektir. Diğer tarafta ise Kur'anı Kerim dünyaca en çok tercüme edilmiş olan eserlerin arasında bulunmaktadır, çünkü Müslümanlık artık evrensel — yani sadece Arap dünyasıyla sınırlı olmayan — bir harekettir. İslam dini, vücuda geldikten hemen sonra hem Arap olmayan hem de Arapçaya tamamen hakim olmayan halklar tarafından da kabul edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı İran ve Türk halkları idi. Böylesi “yeni müminler”e Kur'anı Kerim'deki peyamları kendileri için daha kolay anlaşılır bir tarzda açıklayabilmek amacıyla o zamanın büyük alim ve din adamları ilk tefsir ve tercümeleri ele almışlardır.

Türk dilleri sahasında yapılan hem tefsirli hem de satır-arası Kur'an çevirilerinin bize kadar gelen en eskileri Orta Asya ve Anadolu'da hazırlanmıştır. Orta Asya kaynaklı tercümelere kalma sadece altı eser vardır. Türkologların dikkatini 1914 senesinden bugüne kadar üzerine çeken bu ilginç yapıtlara dair kapsamlı ve esaslı birtakım çalışmalara da sahibiz.² Aynı alanda Anadolu'da gerçekleştirilmiş olan tercüme faaliyetlerinin izleri ise daha çoktur. Fakat Türkiye'nin umumi ve özel yazmalar koleksiyonları böylesi eserlerle dolu

² 1. Manchester kentinin *John Rylands Library* adlı kütüphanesinde saklanan *Rylands nüshası* (Arabic Mss. 25-38). Kura'anı Kerim'in Arapça metninin yanı sıra satır-arası pozisyonda birer Farsça ve Karahanlı Türkçesi tercümesi bulunan bu nüsha natamamdır (Mingana 1915; Eckmann 1976; Ata 2004).
 2. *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*'nde muhafaza edilen (TIEM No. 73), istinsah tarihi H. 734 (1333/1334) senesi ve müstensihî *Muhammed bin al-Hâğğ Davlatşâh aş-Şirâzî* olan *Karahanlı Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi*. Bu nüsha eksiksizdir (Eckmann 1959; Kök 2004; Ünlü 2004).
 3. Taşkent'teki Özbekistan Bilimler Akademisi kütüphanesinde korunan çok eksik bir nüsha (no. 2854/2008). Tıpkı Rylands nüshasında olduğu gibi satır arası pozisyonda birer Farsça ve Karahanlı Türkçesi tercümesini içeren bu nüsha üzerine maalesef daha hiç çalışılmamıştır. Bütün bilgilerimiz en nihayet Semenov'un yazmalar kataloğunda verdiği malumata (1957, s. 45-46) dayanmaktadır.
 4. *Süleymaniye Kütüphanesi*, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 2 numarada bulunan, istinsah tarihi H. 764 (1363) senesi olan *Harezm Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi*. Bu da yine eksiksiz bir nüshadır (Sağol 1993-1999).
 5. *Anonim Tefsir* veya *Orta Asya Tefsiri*. Yazması St. Petersburg'daki *Instituta vostočnyx rukopisej* kitaplığında (Cod. 332, No. 2475) muhafaza edilir (Togan 1964; Barthold 1925; Borovkov 1963).
 6. *Çagatayca bir Kur'an Tefsiri*. Bu tefsirin, biri *Konya Mevlana Müzesi* kütüphanesinde (no. 6624/921), diğeri *Topkapı Sarayı Kütüphanesi*, III. Ahmet Bölümü'nde (no. 16) saklanan iki nüshası bize kadar ulaşmıştır (İnan 1963; Eckmann 1967, s. 53; Zülfikar 1970 ve 1974).

olmakla birlikte bunların ayrıntılı incelenmesi ancak son senelerde ele alınmıştır.³ En öncü ve köklü çalışmalar arasında mutlaka Ahmet Topaloğlu (1976) ve Esra Karabacak (1994-1999) tarafından hazırlanmış olan, birer eksiksiz nüshaya⁴ dayanan örnek eserlerin gösterilmesi gerekmektedir. Bunların yanı sıra önemli bazı yazmalar — mesela *Sivas, Kongre ve Etnografya Müzesi*'nde korunan E.Y. 84/176 no.lu nüsha — Türkiye'deki üniversitelerde yazılmış olan Yüksek lisans tezleri düzeyinde bilim dünyasına bölüm bölüm tanıtılmıştır.⁵

Her bakımdan değeri biçilmez olan bu ilk Türkçe Kur'an tercümelerinin ne zaman ve hangi alimlerce yapıldığı hakkında esasen bilgimiz yoktur. Karahanlı Türkçesi tercümelerinin diğerlerinden daha da eski olduğu tabidir (13.-14. yy.). Bize kadar ulaşan eski Osmanlı zamani ilk satır arası çeviri nüshalarının çoğu 15. asrın ikinci yarısına aittir. Daha önce, ayrıca Anadolu Beylikleri devrinden ancak belirli kısa surelerin tefsirler ya da tercümeleleri bilinmektedir. O zamanlar tam bir tercümenin düşünülüp hatta ele alınıp alınmadığı tarihin iyice sakladığı bir sırdır.⁶ Fakat *Muhammed bin Hamza* tarafından hazırlanan *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış «Satır-Arası» Kur'an Tercümesi*'nden (TİEM 40) anlaşıldığı gibi bayağı bir zaman ve emek gerektiren bu mühim işe İstanbul'un fethinden (1453) önce, II. Murat hanedanlığında başlanmıştır. Ketebesinde bulunan 1424 senesi eserin ya istinsah ya da telif tarihi olabilir. Eğer —gene ketebede geçen— Muhammed

³ Anadolu sahasında yaratılan hem de bize kadar gelen tercüme ve istinsah nüshalarının kapsamlı bibliyografyası daha derlenmemiştir. Şimdiye kadar buna yönelik en geniş çalışmalar Muhammed Hamidullah tarafından yapılmıştır (1965). Şimdi, İstanbul'daki Yıldız Sarayı'nın Seyir Köşkü'nde faaliyetlerini sürdüren *İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi* (IRCICA), tam yayımlanması dört gözle beklenen "Bütün Dünya Dillerinde Yazma Kur'an-ı Kerim Tercümeleleri Bibliyografyası"nı hazırlamaktadır. Birkaç ciltlik bu temelli eserin ancak bazı ciltleri yayımlanmış, Türkçe yazma Kur'an-ı Kerim çevirilerinin varlığını tanıtan cildi maalesef henüz bitirilip çıkartılmamıştır (daha ayrıntılı bilgi IRCICA web portalında bulunmaktadır).

⁴ (Topaloğlu) *İstanbul, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*, no. 40; (Karabacak) *Manisa, İl Halk Kütüphanesi*, no. 931.

⁵ Varaklar/araştırmacı: 1b-53a/Yılmaz 1992, 53b-105b/Akar 1992, 105b-170b/Delice 1992, 171a-245b/Eminoğlu 1995, 245b-320a/Ayhan 2007, 315a-388a/Alper 1998, 388b-458a/Budak Eskivar 2005, 464a-535b/Küpeli 2006 ve 535b-616b/Kütükçü 2005. Benzer şekilde *İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başlıklar Bölümü*'nde (no. 3966) korunan karışık dilli bir Kur'an tercümesi üzerine birtakım tez çalışmaları yapılmıştır, örneğin: Uyansoy Hillhouse 2006, Müfettişoğlu 2006 ve Uygun 2007. Hucurât (49) suresinden başlayan ve Tebbet (111) suresinin üçüncü ayetinin sonunda biten bu nüsha ilk olarak Nuri Yüce (1993) tarafından tanıtılmıştır.

⁶ Abdülkadir İnan'ın bildirdiği gibi "Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre Osmanlı devleti'nde yazılan büyük Kur'an [tercümeleleri değil] tefsirleri XV. yüzyılın başlarında veya, uzak bir ihtimal ile, XIV. yüzyılın sonlarında telif edilmişlerdir. Bu tarihten önce ancak kısa sûrelerin tefsirleri telif veya terceme edilmiştir" (1961, s. 16).

bin Hamza adındaki kişi, Şemseddin Muhammed bin Hamza el-Fenârî ile aynı şahıs olursa, daha çok Molla Fenârî olarak tanınmış olan meşhur alim ve din adamı bu Kur'anı Kerim nüshasının Türkçe mütercimi bile olabilir.⁷

Az önce öğrendiğimiz gibi elimizde olan çoğu Kur'an tercümesi nüshaları üzerinde daha hiç çalışılmamıştır. Bu yüzden karşılaştırmalı çalışmalar da pek nadir bulunmaktadır. Gelecekte yapılması artık şart olan böylesi karşılaştırmalara, Kur'an tercümesi konusuna dair yazılarında, daha geniş bir yer tanıyan ilk araştırmacı — benim bildiğim kadarıyla — Abdülkadir İnan'dır. Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları programında *Kur'ân-ı Kerîm Hakkında Umumî Eserler Serisi*'nin ilk cildi olarak 1961 senesinde yayımlanan *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme* adındaki kitapçık bunun en parlak örneğidir. "Eski Osmanlıca" Kur'an çevirilerinin nüshalarını dile getirirken Abdülkadir İnan onaltı nüshalık bir liste vermektedir. Bu seçmede adı geçen nüshaları şahsen inceleyip de örnek olarak Kehf suresinin 9., 10. ve 12. ayetlerini karşılaştırmalı biçimde gözden geçirmiştir. *Türkiyat Mecmuası*'nın yeni cildinde yayımlanmak üzere olan "Qıl Adına Namaz" başlıklı kendi makalemde de beş yazmayı seçerek *Sûretü'l-Cum'a*'nın 9. ayetiyle ilgili karşılaştırmalı bir bakışı sundum.⁸

Artık bu alandaki ilk yaklaşımların devamı olarak (a) böylesi Kur'an tercüme nüshalarının nerede saklandığını tespit edip (b) mümkün olduğu kadarıyla bu nüshaların fotoğrafını elde edip (c) metinlerini dikkatli bir şekilde inceleyerek karşılaştırmalı tarzda düzenlemeye çalışmamız şarttır. Maksat, önce Kur'anı Kerim'in Eski Anadolu Türkçesi tercüme nüshalarının ana tipleri sayısının tespit edilmesi ve sonra her bir ana tipe dayanan yazmaların köken ağacının çizilmesi, başka bir deyişle bunların tenkitli metninin hazırlanmasıdır. Bütün bu işlerin gerçekleştirilmesinin bol zaman harcayan upuzun bir süreç olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber işlere hemen girişebilmek üzere bizim Leiden üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen, Cod. Or. 504 no.lu satır arası Kur'an çevirisini daha önce üzerinde çalışılmış olan bazı nüshalarla karşılaştıracam. Fakat buna başlamadan Leiden nüshasını kısaca tanıtmam gerekir.

⁷ Bu meselenin ayrıntılı tartışılması için bkz. Topaloğlu (1976, s. 13-18).

⁸ *Adına* ('cuma') sözcüğünün Kur'anı Kerim'in hangi dile ait tercüme nüshalarında geçip geçmediğini belirlemek için karşılaştırmalı bu bakışı üçü (a, b, c) Doğu Türkçesini ve ikisi (ç, d) Batı Türkçesini temsil eden beş yazma üzerinde kurdum: a) Rylands nüshası; b) TIEM No. 73; c) Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, No. 2; ç) TIEM No. 40 ve d) Manisa İl Halk Kütüphanesi, No. 931.

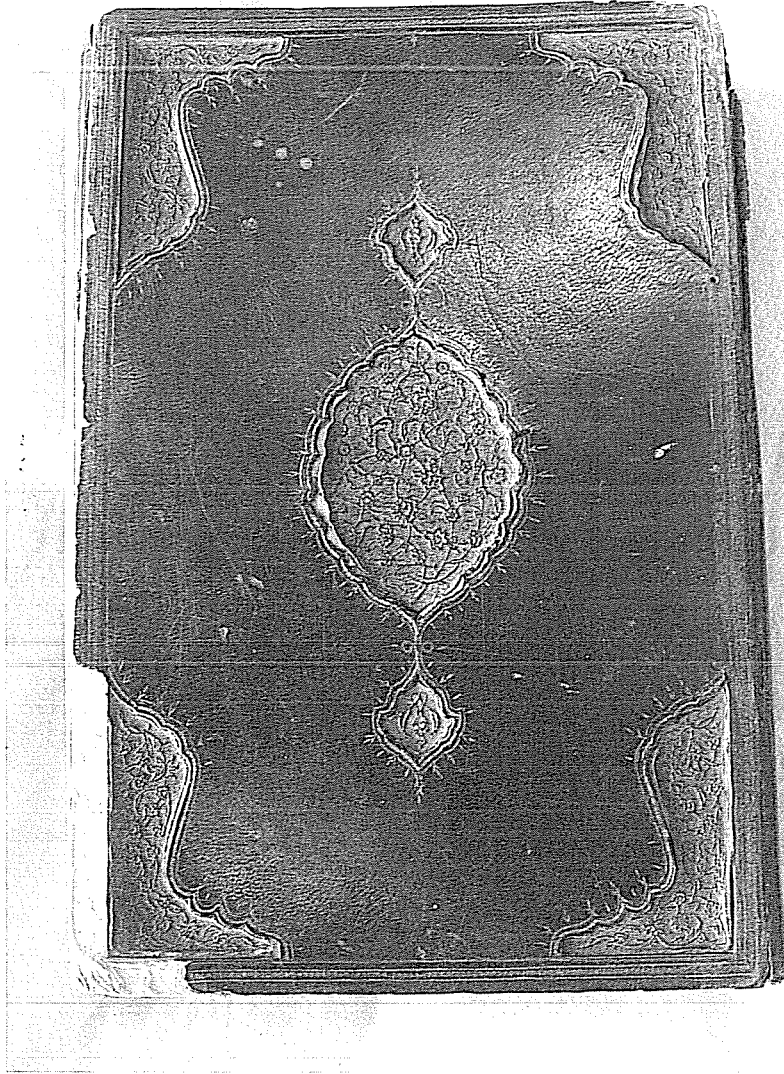
Kur'anı Kerim'in Eski Anadolu Türkçesi tercümesini ihtiva eden eksiksiz bu yazma *Mehmed bin Şaruḥān* tarafından hazırlanarak 5 Recep 926 (21 Haziran 1520) Gelibolu'da bitirilen bir istinsahtır. Miklebi bulunmayan cilt, köşelerde ve ortada kabartılmış meşindendir. Dış tarafı kahverengi, iç tarafı ise daha çok kırmızımsı ve kabartmaların içi koyu mavidir. Üstelik her iki tarafı süsleyen cetvelin, şemse ve köşeliklerin ince kenar hatları yaldızlıdır. Boyutu 253x170 mm. ~ 195x120 mm. olan varakların kalın kâğıdı aharlı, hafif dalgalı ve rengi beyazdır. Yazı türüne gelince, Arapça metin harekeli kalın nesihdir, Osmanlıca tercüme, satırlar arasındaki boşluklarda ve sayfaların kenarlarında bulunan açıklamalar ile tefsirli notlar da harekeli, fakat daha ince nesih ile yazılmıştır. Yazı siyah, ancak sure başlıkları ve secavent genel olarak kırmızı mürekkeplidir. Satır sayısı (dile göre) 2 x 9, yani toplam olarak onsekizdir. Sekizinci varağın arka yüzüne kadar sayfaların narın siyah çizgi arasında yaldızlı cetveli vardır.

Nüşhanın en ilginç özelliği ise Fatiha suresinin iki kere geçmesidir. İlk olarak buna eserin haşmetli (hüsn-ü hat) baş sayfasında (varak 1b) rastlamaktayız. Çiçekli iki şerit arasında sunulan Fatiha suresi de büyük olasılıkla sadece süs olarak oraya konulmuştur. Nedense bunu unutan müstensih satır arası tercümeyle başlamış, fakat 2. ayeti bitirir bitirmez yanlışlığının farkına varıp hemen bu işi kesmiştir. Sonra satır arası tüm tercümesiyle birlikte Fatiha suresini Kur'anı Kerim'in normal başlangıcı olarak 2. varağın arka yüzünde bir kez daha bulmaktayız. Aynı varağın ön yüzü (2a) yine süslü bir sayfadır, bunun yanı sıra yazmanın Osmanlı Divanı'nda elçi olan Levinus Warner'ın (1619-1665) koleksiyonuna (Legatum Warnerianum) ait olduğunu ispat eden bir etiket bulmaktayız.

Leiden nüshasının fihristi (surenin numarası, ismi ve başladığı varak:

- (1) Fâtiha (002b); (2) Bakara (002b); (3) Âl-i 'İmrân (032b); (4) en-Nisâ (048a); (5) el-Mâ'ide (065a); (6) En'âm (077a); (7) el-A'râf (092b); (8) Enfâl (104b); (9) et-Tevbe (Berâe) (110b); (10) Yûnus (121b); (11) Hûd (129a); (12) Yûsuf (137b); (13) er-Ra'd (145a); (14) İbrâhîm (149a); (15) Hicr (152b); (16) en-Nahl (155b); (17) İsrâ' (164a); (18) el-Kehf (171a); (19) Meryem (177b); (20) Tâ-hâ (182a); (21) Enbiyâ (187b); (22) el-Hacc (193a); (23) el-Mü'minûn (198b); (24) Nûr (203a); (25) Furkân (209a); (26) eş-Şu'arâ (213a); (27) en-Neml (219a); (28) el-Kasas (224a); (29) el-Ankebût (230a); (30) er-Rûm (234b); (31) Lokmân (238a); (32) es-Secde (240b); (33) el-Ahzâb (242a); (34) Sebe' (248a); (35) Fâtır (Melâike) (252a); (36) Yâsîn (255b); (37) es-Sâffât (258b); (38) Sâd (Dâvûd)

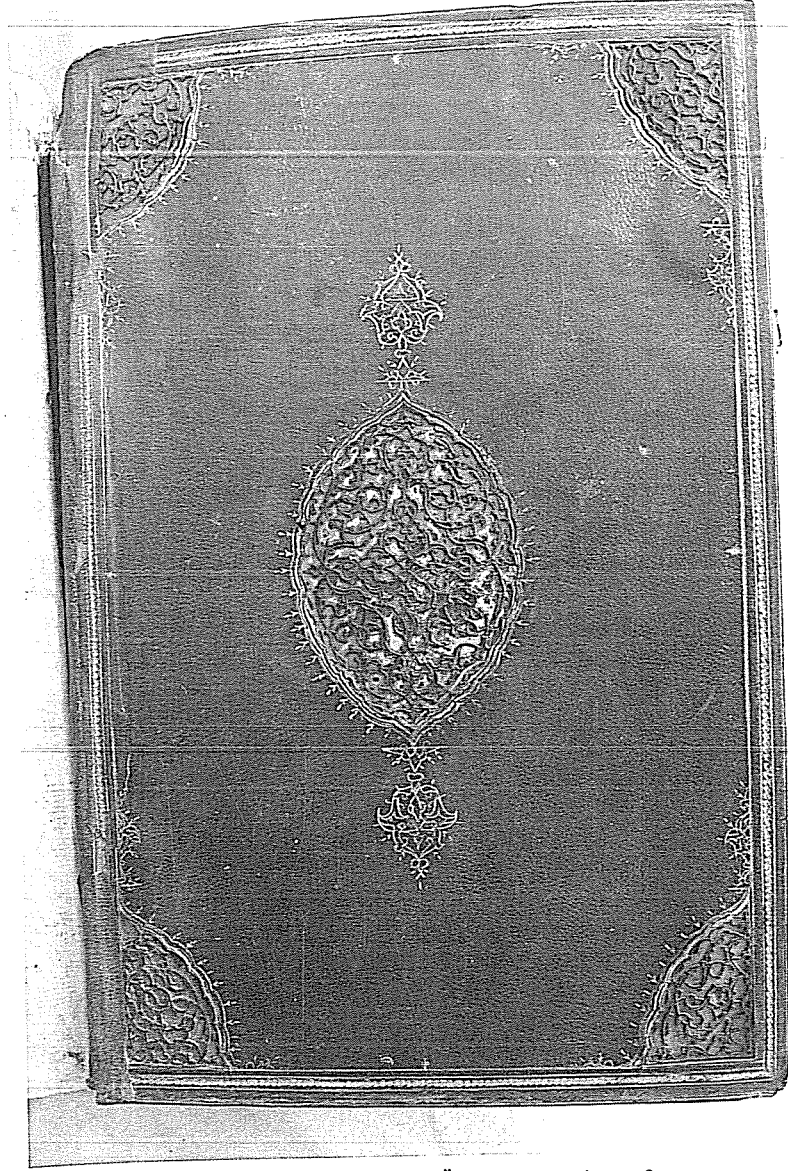
(262b); (39) ez-Zümer (Ğuref) (266a); (40) el-Mü'min (Ğâfir) (271a); (41) Fussilet (Hâ-mîm) (276b); (42) eş-Şûrâ (280a); (43) ez-Zuhruf (283b); (44) ed-Duhân (287b); (45) el-Câsiye (289a); (46) el-Ahkaf (291a); (47) Muhammad (Kitâl) (293b); (48) Feth (296a); (49) el-Hucurât (299a); (50) Kâf (300b); (51) ez-Zâriyât (302a); (52) et-Tûr (304a); (53) en-Necm (305b); (54) el-Kamer (307a); (55) er-Rahmân (308b); (56) el-Vâkı'a (310b); (57) el-Hadîd (312a); (58) el-Mücâdele (315a); (59) el-Haşr (317a); (60) el-Mümtehine (İmtihân) (319a); (61) es-Saf (320b); (62) el-Cum'a (321b); (63) el-Münâfikûn (322b); (64) et-Teğâbun (323a); (65) et-Talak (324b); (66) et-Tahrîm (325b); (67) el-Mülk (Tebâreke) (327a); (68) el-Kalem (Nûn) (328b); (69) el-Hâkka (329b); (70) el-Me'âric (331a); (71) Nûh (332a); (72) el-Cin (333a); (73) el-Müzzemmil (334a); (74) el-Müddessir (335a); (75) el-Kıyâmet (336a); (76) el-İnsân (Dehr) (337a); (77) el-Mürselât (338a); (78) en-Nebe' (Amme) (339a); (79) en-Nâzi'ât (340a); (80) Abese (341a); (81) et-Tekvîr (342a); (82) el-İnfitâr (342b); (83) el-Mutaffifîn (Tatfîf) (343a); (84) el-İnşikâk (343b); (85) el-Burûc (344a); (86) et-Târîk (345a); (87) el-A'lâ (345a); (88) el-Ğâşiye (345b); (89) el-Fecr (346a); (90) el-Beled (347a); (91) eş-Şems (347b); (92) el-Leyl (347b); (93) ed-Duhâ (348a); (94) el-İnşirâh (348b); (95) et-Tîn (348b); (96) el-Alâk (349a); (97) el-Kadr (349a); (98) el-Beyyine (349b); (99) ez-Zilzâl (Zelzele) (350a); (100) el-Âdiyât (350a); (101) el-Kaâri'at (350b); (102) el-Tekâsür (351a); (103) el-Asr (351a); (104) el-Hümeze (351a); (105) el-Fil (351b); (106) Kureyş (351b); (107) el-Mâ'ûn (352a); (108) el-Kevser (352a); (109) el-Kâfirûn (352a); (110) en-Nasr (352b); (111) Tebbet (Ebû Leheb) (352b); (112) el-İhlâs (352b); (113) el-Felâk (353a); (114) en-Nâs (353a).

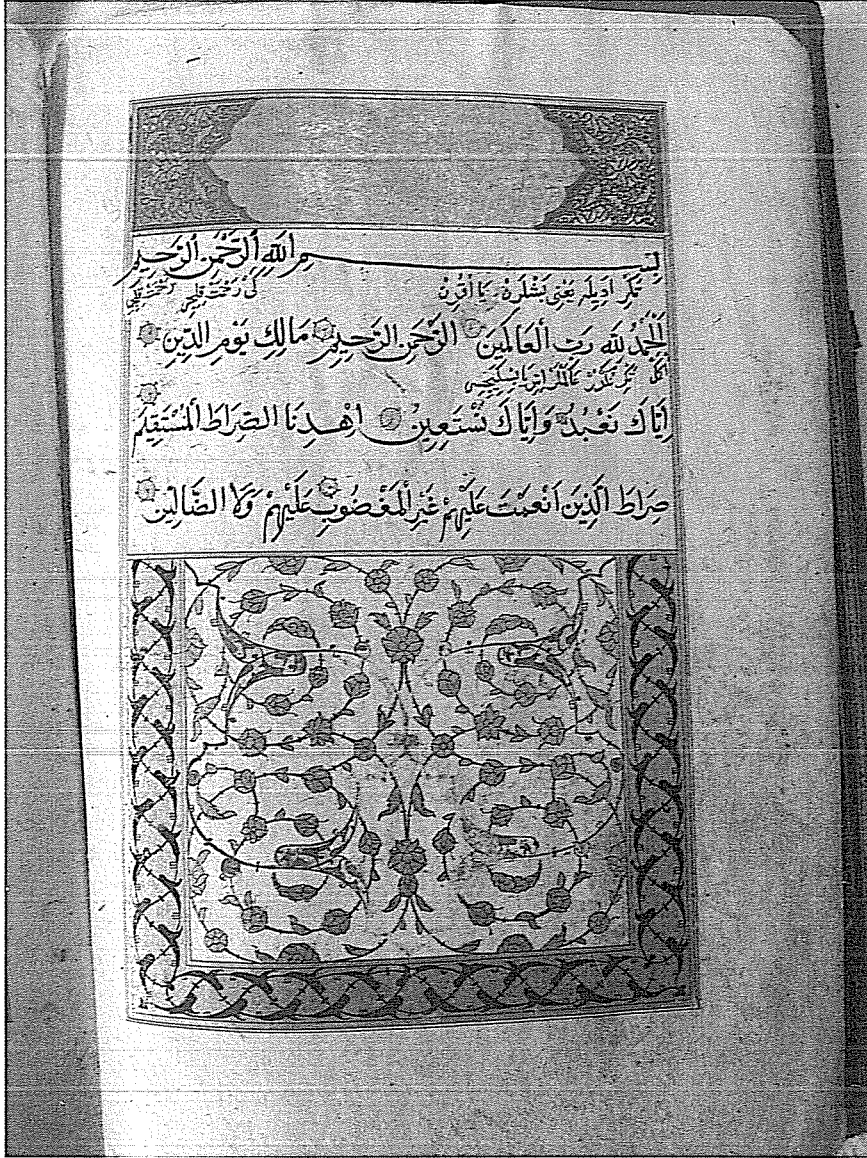
Leiden Cod. Or. 504, Ön Kapağı'nın dış tarafı
(Bu nüshaya ait bütün fotoğraflar, Uwe Bläsing 2010)⁹

⁹ Leiden Üniversitesi kütüphanesine ve ayrıca yazmalar bölümünde çalışan iş arkadaşlarıma bütün yardımları için bu vesileyle şükranlarımı sunmak istiyorum.

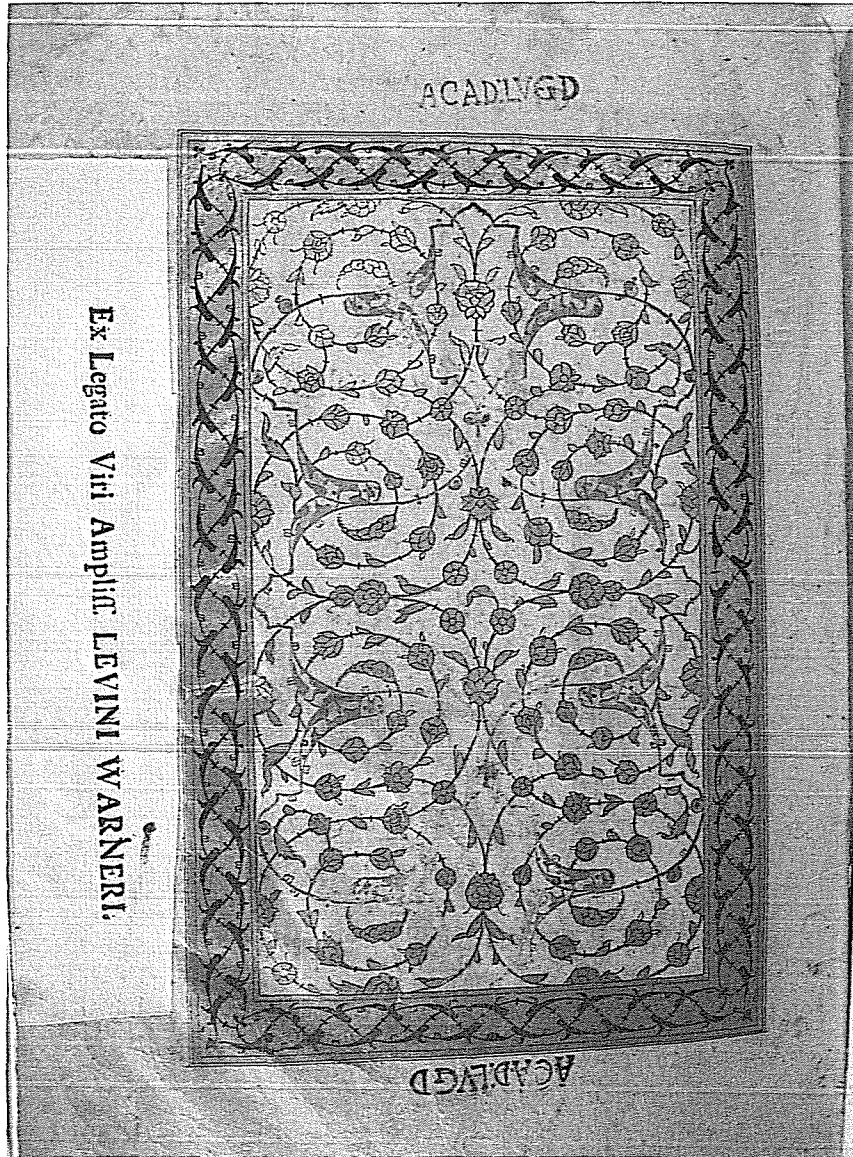

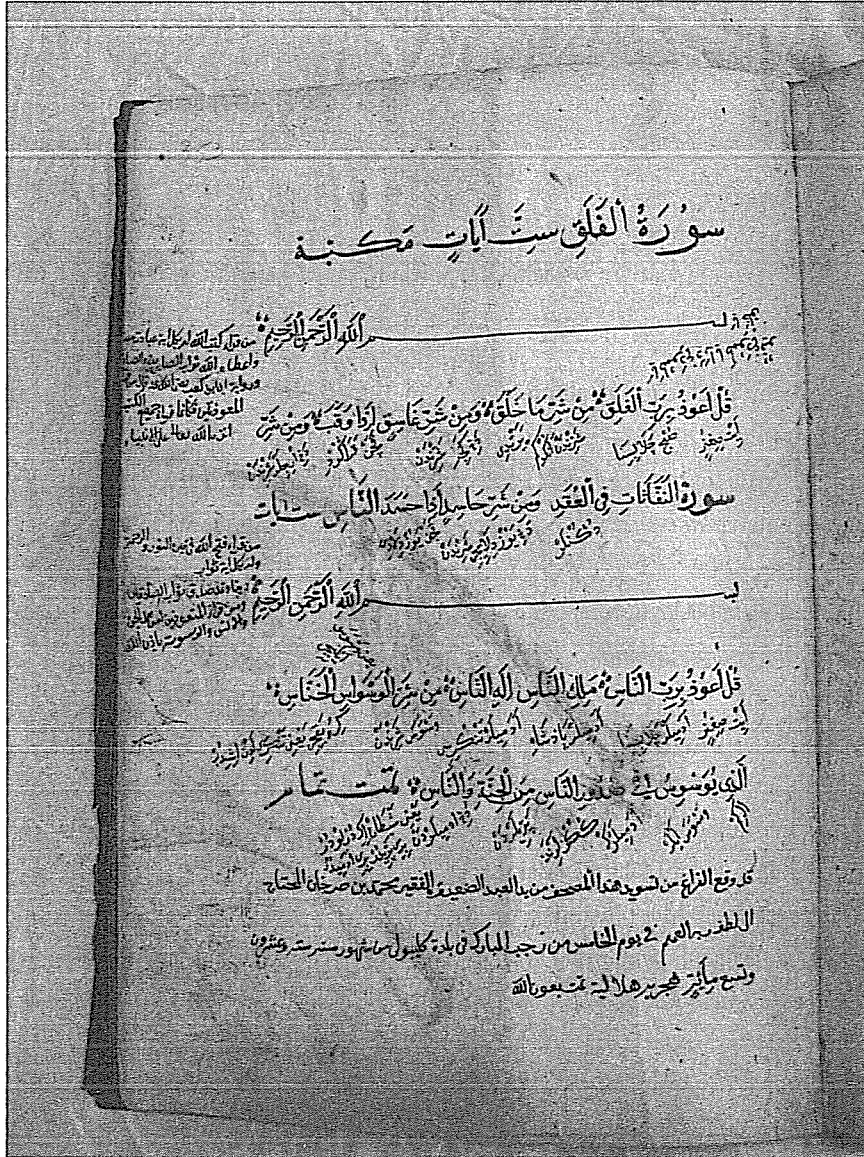
Leiden Cod. Or. 504, Ön Kapağı'nın iç tarafı

Leiden Cod. Or. 504, varak 1b

Leiden Cod. Or. 504, varak 2a

Leiden Cod. Or. 504, varak 353a
(Sūratu 'l-Falaq, Sūratu 'n-Nās ve kitabın ketebesi)

SŪRATU 'L-FĀTĪHA

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ
 الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 مَلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ
 اِلٰهِ یَوْمِ الدِّیْنِ
 اِلٰهِ یَوْمِ الدِّیْنِ

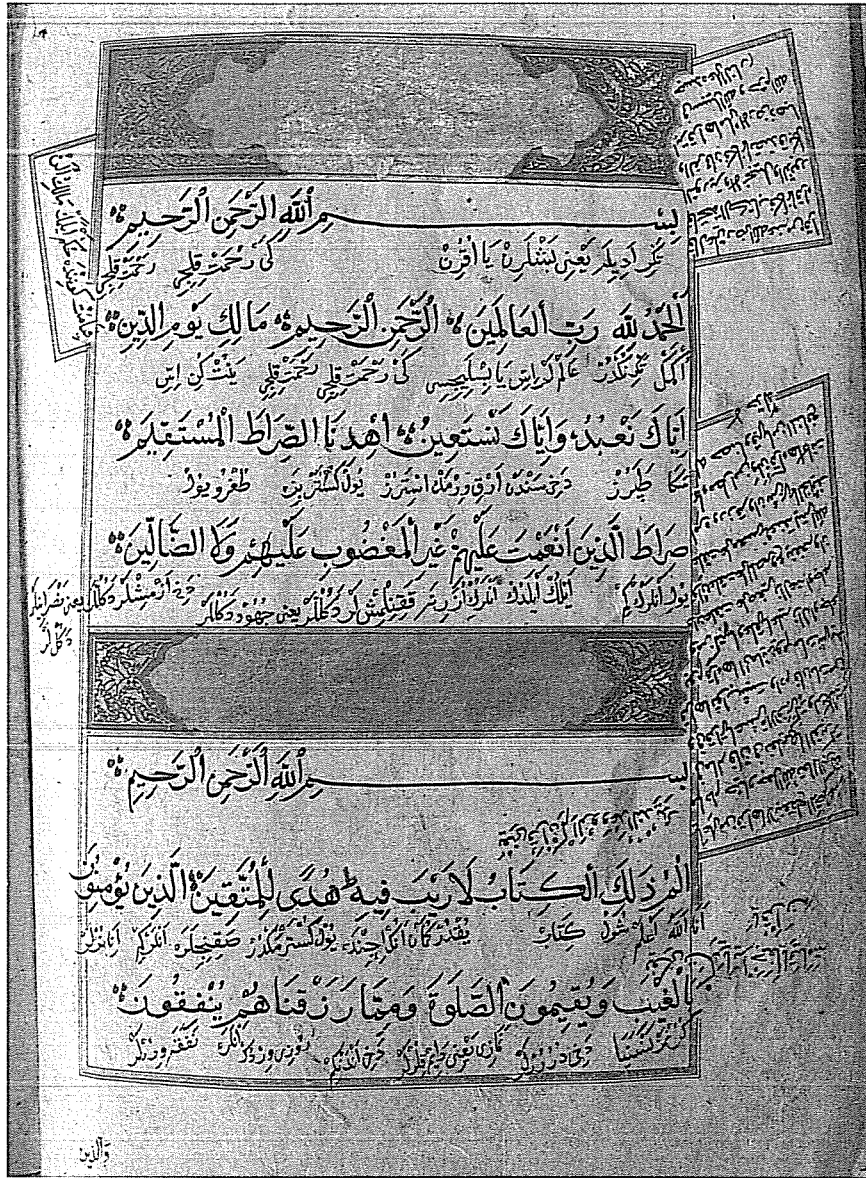
1. bismi 'llāhi 'r-raḥmāni 'r-raḥīmi¹⁰
  - a. taḥrı adı-yilā ya 'nī başların yā oḡırın | gäy raḥmat kılıjı | raḥmat kılıjı
  - b. taḥrı adı-y-ıla ya 'nī başların yā oḡırın | gäy raḥmat kılıjı | raḥmat kılıjı
  - c. taḥrı adıyla ya 'nī başların väyā oḡırın | gäy raḥmät kılıjı | raḥmät kılıjı
  - d. _____
  - e. taḡrı atı birlä başlayur män | üküş raḥmätlig | raḥmäti lâzım
Bismillâhırraḥmânırraḥîm.
2. 'al-ḡamdu li-llāhi rabbi 'l-'ālamīna
  - a. ögmäk taḡrınuḡdur | 'älāmlär issi yā besläyijisi
  - b. ögmäk taḡrınuḡdur | 'älāmlär issi yā besläyijisi
  - c. ögmäk taḡrınuḡdur | 'älāmlär issi yā besläyijisi
  - d. şükür taḡrıya sâbitdür | 'älāmläri besläyijidür
  - e. ögmäk taḡrıḡa | 'älāmlärning ärkligi
Hamd, Ālemlerin Rabbi,
3. 'ar-raḥmāni 'r-raḥīmi,
  - a. gäy raḥmat kılıjı | raḥmat kılıjı
  - b. gäy raḥmat kılıjı | raḥmat kılıjı

¹⁰ Arapça metinden sonra sırasıyla satır arası Eski Anadolu Türkçesi şu nüshalara yer verilmektedir: a. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Or. 504 (1520); b. İstanbul, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, No. 40 (1424); c. Sivas, Kongre ve Etnografya Müzesi, E.Y. 84/176 (903/1497?); d. Manisa, İl Halk Kütüphanesi, No. 931 (15. yy.); e. ! Harezm Türkçesi ! Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, No. 2 (H. 764/1363). Son olarak, italik şeklinde, Kur'amı Kerim'in çağdaş Türkçe metni.

- c. yā raḥmāt kılıjı | raḥmāt kılıjı
d. dünyāda raḥmāt ediğidür | āḥirātdā raḥmāt ediğidür
e. üküş raḥmātlig | raḥmāti lâzım
Rahmân, Rahîm,
4. mâliki yawmi 'd-dîni
a. yanut günü issi
b. yanut günü issi *ya 'nî kıyamāt güninde hükn äylämägä mâlik olan*
c. yanut günü issi
d. kıyamāt günü, jâza günü, ḥisâb günü sultânıdır
e. ârklîği jâza küning
hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) mâliki Allah'a mahsustur
5. 'iyyâka na'budu va-'iyyâka nasta'înu
a. saña taparuz daḥı sândân arķı vermâk istâruz
b. sana taparuz daķı sândân arķa vermâk istâruz
c. saña taparuz daķı sândân arķa vermâḡ istâruz
d. *yâ Allah!* saña 'ibādât äylâr-biz özgäyâ dâgül | *yâ Allah!* sândân istâr-biz özgädân dâgül
e. sangayok kulluķ kılur miz taķı senden oķ yârî tilâyür miz
(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.
6. 'ihdinâ 'ş-şirâta 'l-mustaqîma
a. yol göstâr bizâ toġru yol
b. yol göstâr bizâ toġru yol
c. yol göstâr bizâ toġru yol
d. hidâyât ver bizâ doġru yola, *imân, tâ 'at üstinä sâbit äylä*
e. köndürgil bizgä | yolġa köni
Bizi doġru yola, ...
7. şirâta 'llaḏîna 'an'ama 'alayhim ġayri 'l-maġḏübi 'alayhim va-lâ 'd-ḏällîna
a. yolu anlaruḡ-kim äylük äylädüḡ | anlaruḡ üzärinä kaçınılmışlar dâgüllâr *ya 'nî juḥüd*
*dâgüllâr | daḥı azmışlar dâgüllâr *ya 'nî naşrânîlâr dâgüllâr**

-
- b. yolu anlarun kim äylük äylädün | anlarun üzärinä, kaçınılmışlar dägüllär *ya'nī jühüd dägüüllär* | daқи azmışlar dägüllär *ya'nī naşrānī dägüüllär*
- c. yolu anlaruñ kim äylük äylädün | anlaruñ üzärünä kaçınılmışlar dägüllär *ya'nī jühüdler dägüüllär* | daқи azmışlar dägüllär *ya'nī naşrānīlär dägüüllär*
- d. ol doğrı yol ki nābilärä şālihlerä naşib äylädün | ol nābilär şālihler yahūdīlär dägül-idi | naşrānīlär dağı dägül-idi
- e. ol kim ersälär yolıñga kim ädgülük kıldıñ anlaruñg üzä | öfkä kılınmışdın öngin anlaruñg [üzä] | taқи azğa[nlardın öngin]
kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.

Leiden, Cod. Or. 504,

Fatiha suresini ve Bakara suresinin ilk ayetlerini ihtiva eden varak 2b

Yukarıda sunduğum örneklere baktığımızda tercüme tarzı bakımından Leiden Cod. Or. 504, TIEM 40 ve Sivas E.Y. 84/176 nüshalarının birbirine çok yakın ve bu yüzden de muhtemelen bir ana tercümeyle dayanan istinsahlar olduğu düşünülür. Buna karşı Manisa 931 nüshası çok ayrı bir yer tutmaktadır, bundan hareketle onun diğerlerinden farklı olan bir ana tercüme ya da en azında böyle bir tercümeden çıkan bir istinsah teşkil ettiğini kabul etmek olasıdır. Başka bir deyişle önümüzde Eski Anadolu zamanına dair iki üslup çeşidi vardır. Dil bakımından ilk çeşit daha eski ve saf bir Türkçeyi yansıtmaktadır. İkinci çeşit ise bazı açılardan, mesela büyük ölçüde aslı Arapça olan sözcüklerin kullanılmasından dolayı klasik Osmanlıcaya biraz daha yakın gibi görünmektedir.¹¹ Artık bu çeşitler arasındaki bir-iki farkı — tablodan — gözden geçirmek faydalı olur.

I	II
ögmäk	: şükür
tañrınuñ	: tañrıya s̄abit
'älämlär issi /	
'älämlär besläyijisi	: 'älämläri besläyiji
yanut günü/	
kıyamät günü...	: kıyamät günü/ jāza günü / hisāb günü
is/	
mālik	: sultān
saña taparuz	: saña 'ibādāt äylär-biz
sändän arqa vermäk istärüz	: sändän istär-biz

Benzerlik konusunda Esra Karabacak (1994, s. XIV) şu düşünceleri ileri sürmektedir:

¹¹ Bunun aksine Esra Karabacak bu Kur'anı Kerim tercümesi ile ilgili şu kısa ve öz bilgiyi vermektedir: "Dil özellikleri bakımından ise genel olarak Eski Anadolu Türkçesi hakimdir. Ancak fil çekimlerinde özellikle de geniş zamanda ekleşmiş şekillerin yanı sıra eyler-men, eyler-sen, eyler-biz gibi tam olarak ekleşmenin sağlanmadığı çekimler görmek mümkündür" (1994, s. XVI).

“Mevcut Kur’an tercümelerinin birbirleriyle ilgisi konusunda bir yorum yapabilmek için bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar yeterli değildir. İlk bakışta bütün satır-arası tercümelemler birbirine benzer gibi görünür. Çünkü hepsi aynı metnin tercümesidir. Bu konuda ilmî bir sonuca varabilmek için Kur’an tercümeleri üzerinde etraflıca çalışılmalı ve bu çalışmalar karşılaştırılmalıdır”.

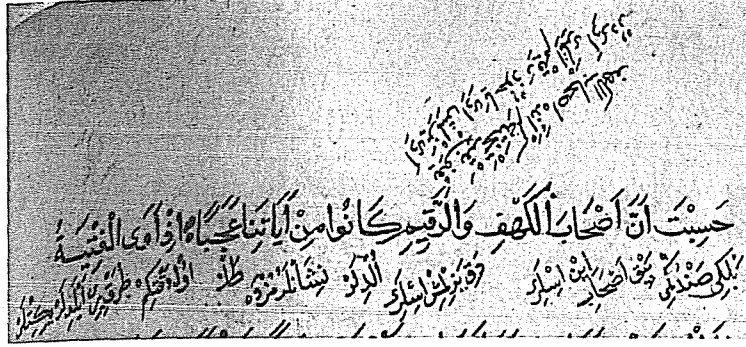
Tabii, örnek olarak sadece Fatiha suresinin seçilmesi, bunun temelinde karşılaştırmalı bir incelemenin kurulması ve nihayetinde genelleme yapmak çok yanlış bir yaklaşımdır. Yine de yukarıda elde edilen ilk görünümü başlangıç noktası olarak kabul edip bu çalışmanın çerçevesinde en azından bir örnek daha inceleyelim.

Kanımcıca en uygun örnek Kehf suresinden bir parçadır. Çünkü az önce Fatiha suresiyle yaptığımız gibi evvela Leiden Cod. Or. 504, TIEM 40, Sivas E.Y. 84/176 ve Manisa 931 nüshalarını bir biriyle karşılaştıracamız; hemen bunun peşinde ise Abdülkadir İnan’ın (1961, s. 18), Kehf suresinin 9. âyetini hedef alan, sekiz yazma nüshası içeren seçmeyi de karşılaştırmalı bu bakışa ilave etmek istiyorum:

SŪRATU 'L-KEHF (9)

أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا ﴿١٧١﴾

9. 'am ḥasibta 'anna 'aṣḥāba 'l-kahfi wa-'r-raqīmi kānū' min 'ayātinā 'ağaban¹²
- a. bälki şandunmı bayıķ {aṣḥāb} in islāri daķı yazılmış islāri ya'nī baķır tahta kim anda aṣḥāb[u] 'l-kahf adı yazılmış idi yāhud? raķim itleri adı-dur oldılar nişanlarumuzda[n] tağ

Cod. Or. 171b¹³

- b. bälki sandun mı bayıķ in islāri daķı yazılmış islāri ya'nī baķır tahta kim anda aṣḥābu'l-kahf adı yazılmış-ıdı; yāhud »raķıyım«, itleri adıdur, oldılar nişanlarumuzdan tan
- c. bälki şandun mı bayıķ in islāri daķı yazılmış islāri oldılar nişanlarumuzdan tağ¹⁴
- d. şağır mısın ki taḥķıķ mağara āhli bilä, raķim āhli bizüm äyātlärümüzde 'acāb midür
- e. şaķındıng mu, ḥaķıķat üzä üngürnüng äyäläri taķı raķimnüng, erdilär nişanlarımızdın tang

Ve Abdülkadir İnan'ın gösterdiği tercüme örnekleri şunlardır:¹⁵

¹² Açıklamalar: 'am 'ya, yoksa' (Wehr 1968, s. 22a); ḥasiba 'ummak, sanmak' (s. 158b); 'anna 'ki' (s. 25b); (sāhib → çokluk) 'aṣḥāb 'ehil' (s. 458a); kahf 'mağara' (s. 752a); wa 've' (s. 927); raqīm 'İnschriftentafel yazıt' (s. 321a); kāna 'olmak, var olmak' (s. 754a); min '-dan' (s. 823a); ('āyat → çokluk) 'āyāt 'nişanlar' (s. 32a); 'ağaban 'acaba' (s. 533a).

¹³ Bu ayetin Arapça metninin başındaki 'am sözcüğü önceki sayfanın sonunda (171a) bulunmaktadır. Satır arası tercümenin tümü ise 171b sayfasında verilmiştir.

¹⁴ Bkz. Ayhan 2007, s. 194.

- f. bálki şandıj bayık in issiläri dağı yazılmış issiläri oldılar niřänlarımızdan tañ (D)
- g. bálki şandıj bayık in issiläri dağı yazılmış issiläri aldılar niřänlerimizden tañ (G1)
- h. bálki şandıjı bayık in issiläri dağı yazılmış issiläri oldılar niřänlerimizden tañ (DH)
- i. bálki şandıjı řäksüz in isiläri dağı yazılmış isiläri oldılar niřänlerimizden tañ (M1)
- j. bálki şandıjı řäksüz in issiläri dağı yazılmış issiläri oldılar niřänlerimizden tañ (B2)
- k. ya bálki şandıj tağkış in isiläri dağı yazılmış isiläri aldılar niřänlerimizden tañ (B1)
- l. bálki şandıjı biğakın in issiläri dağı yazılmış anlarıñ adları oldılar niřänlerimizden tañ (H)
- m. şandıjı kim in issiläri. . . . oldılar niřänlerimizden tañ (H2)

Yoksa sen, (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakım'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın?

Ufak tefek farklar hariç —mesela: *sandıN (mı)*; *issiler ~ is(i)ler*; *oldılar ~ aldılar*— burada sadece *bayık* ('gerçekten') sözcüğü için şu eşanlamlılar sırasını bulmaktayız: *řäksüz*, *biğakın* ve *tağkış*. Bunun dışında tek bir nüshada (l.) "yazılmış is(si)leri" yerine "yazılmış anlarıñ adları" (= ...'aşhāba...'ıraşımı...) okumaktayız. Dolayısıyla bütün bu örnekler de, en azında bazı nüshalar arasında mutlaka belirli bağlantıların varolduğu görünümü pekişmektedir. Büyük olasılıkla bunlar gerçekten bir ana tercümeyle dayanmaktadır. Esra Karabacak tarafından "bütün satır-arası tercümelemler ... hepsi aynı metnin tercümesidir" şeklinde öne sürülen görüş, metnin önemi ve mukaddesliği dikkate alınsa bile bağımsızca yapılan tercümelemlerde bu kadar benzerliğin oluşması bence beklenmez. Ayrıca muhtelif nüshalarda geçen söz varlığının daha farklı olması gerekirdi. Bazı nüshaların tercüme metinlerine baktığımızda ise bunların —taa açıklamalara ve tefsirli notlarına kadar— birbirine yaklaşık aynen uydukları görülmektedir. Leiden Cod. Or. 504 ile TIEM 40 nüshalarındaki tercüme tarzına bakıldığında ikisi tıpkı tek yumurta

¹⁵ f. (D) = Diyanet İşleri Başkanlığı'nda 23 numara ile kayıtlı nüsha, istinsah tarihi H. 990/1582; g. (G1) = Maarif Vekāleti Genel Kitaplığı'nda 1002 numara ile kayıtlı nüsha; h. (DH) = Ali Dehri Dilcin nüshası, müstensihisi *Tireli Mehmed b. Seyyidgazi*, istinsah tarihi H. 886/1476 senesinin şevval ayının 2. günü; i. (M1) = Etnografya Müzesi'nde 10110 numara ile kayıtlı nüsha; j. (B2) = Türk Dil Kurumu kitaplığında B2 numara ile kayıtlı nüsha; k. (B1) = Türk Dil Kurumu kitaplığında B1 numara ile kayıtlı nüsha; l. (H) = Türk ve İslām Eserleri Müzesi'nde 74 numara ile kayıtlı nüsha, müstensihisi *Yar Muhammed b. Pır Muhammed el-Huttalāni*, istinsah tarihi H. 990/1582; m. (H2) Türk ve İslām Eserleri Müzesi'nde 508 numara ile kayıtlı nüsha (bkz. İnan 1961, ss. 17-18).

ikizleriymişcesine görünmektedir. Fakat oluşma tarihlerine baktığımız zaman aralarında yaklaşık yüz yıllık (1424 : 1520) bir fark olduğunu anlamaktayız.¹⁶ Bu yüzden aralarındaki münasebetin şekli, başka bir ifade ile onların istinsah yolu tam belli değildir; krş:

Şekil A.

→ (→)TIEM 40

*ANA TIP

→ (→ → →) Leiden Cod. Or. 504

Şekil B.

*ANA TIP → (→)TIEM 40 → (→) Leiden Cod. Or. 504

Yukarıdaki örnekler sergisinde diğerlerine hiç uymayan tek çeviri tarzını yine Manisa 931 nüshasında bulmaktayız. Demek, bu metin gerçekten ayrı bir tercüme ana tipini teşkil etmektedir. Fakat bunu yansıtan daha çok nüshanın var olup olmadığı daha belli değildir. Şimdiye kadar böyle bir tane gözüm önüne ilişmemiştir.

Kur'anı Kerim Türkçe çevirileri konusuna dair çoğu sorulara bu küçük, basit çalışmanın çerçevesinde cevap bulmak mümkün olmamakla birlikte bu ilginç bilim dalına yeni katkılarda bulunduğumu ve böylelikle diğer bazı meslektaşlarımın da mühim, ama hala cılızca çalışılmış bu araştıma mekanına ilgisini uyandırmayı becerdiğimi umarım.

Merhabâ ey sırr-ı Kur'an merhabâ

Merhabâ ey derde derman merhabâ¹⁷

¹⁶ Tahminen bu gruba giren daha çok nüsha vardır, zira Muhammad Hamîdullah (1965, ss. 68) "Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nr. 508; aynı yer Nr. 40...; Ankara Genel Kitaplığı, eski eserler bölümü Nr. O/1002; Berlin Nr. Diez A 45 ve Vatikan Nr. arapça 200 aynı eserin kopyasından ibaret olduğunu tesbit etmiş" bulunduğunu ve üstelik de "Abdülkadir İnan'a göre, Topkapı Sarayı Nr. 18, ve Türk Dil Kurumu yazmalar kısmı Nr. B1, aynı eserden istinsah" edildiğini de bize bildirmektedir. Adı geçen bu nüshaları elde ettikten sonra Muhammad Bey'in tespitini karşılaştırmalı biçimde daha ayrıntılı inceleyeceğim. Leiden nüshasının en çok Dilcin nüshasına yakın olması Jan Schmidt (2000, s. 131) tarafından öne sürülen görüş en azında Kehf suresinin 9. ayetini hedef alan yukarıdaki karşılaştırmaya göre doğru olamaz.

¹⁷ Süleyman Çelebi, *Yaşayan Mevlid-i Şerif*, 1964, s. 19.

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali (1992), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Sözlük) (53b-105b)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- ALPER, Mehtap (1998), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Tertip, Sözlük) (315a-388a)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş, Metin, Notlar, Dizin)*, Ankara.
- AYHAN, Vefa (2007), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Sözlük) (245b-320a)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- BARTHOLD, Wilhelm (1925), "Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islāms in Mittelasien", *Asia Major*, 2, s. 125-129.
- BLÄSING, Uwe (2017?), "Qıl Adına Namaz", *"Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig" Konulu Uluslararası Sempozyum*, 26-27 Ekim 2009, İstanbul Üniversitesi.
- BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç (1963), *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskva.
- BUDAK ESKİVAR, İlkay (2005), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Tertip, Sözlük) (388b-458a)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- DELİCE, H. İbrahim (1992), *Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Satırlar Arası bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Çeviri, Sözlük) (105b-170b)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- ECKMANN, Janos (1959), "Eine ostmitteltürkische Koranübersetzung", *Ural-Altische Jahrbücher*, 31, s. 72-85.
- ECKMANN, Janos (1967), "Doğu Türçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1967, s. 51-69.
- ECKMANN, János (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest.
- EMİNOĞLU, Emin (1995), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Tertip, Sözlük) (171a-245b)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- HAMİDULLAH, Muhammad (1965), "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleleri", *Türkiyat Mecmuası* (1964), s. 65-80.

- İNAN, Abdülkadir (1961), *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (1963), "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Kuran Tefsiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1962, s. 61-66.
- KARABACAK, Esra (1994-1999), *Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (An inter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish)*, Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım, 1-3, Cambridge Mass.
- KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2)*, Giriş, İnceleme, Metin, Dizin, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi)
- KÜPELİ, Harun (2006), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Tertip, Sözlük) (464a-535b)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- KÜTÜKÇÜ, Mehmet (2005), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satır Arası bir Kur'an Tercümesi (Gramer, Metin, Tertip, Sözlük) (535b-616b)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- MINGANA, A. (1915), "An Old Turki Manuscript of the Koran", *The Moslem World*, 5, s. 391-398.
- MÜFETTİŞOĞLU, Cengiz (2006), *Karışık Dilli bir Kur'an Çevirisi, Yazmanın 037b-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi)
- SAĞOL, Gülден (1993-1999), *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (An inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish)*, Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım, 1-3, Cambridge, Mass.
- SCHMIDT, Jan (2000), *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and other collections in the Netherlands*, 1, Leiden.
- Semenov (1957) = *Sobranie vostočnyx rukopisej Akademii Nauk Uzbekskoj SSR*, 4, pod redakciej A. A. Semenova, Taşkent.
- Süleyman Çelebi, *Yaşayan Mevlid-i Şerif*, ed. Şevket Rado (1964), İstanbul, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii.
- TOGAN, Zeki Velidi (1964), "The Earliest Translation of the Kur'an into Turkish", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1-2), s. 1-19.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1976), *XV. yüzyıl başlarında yapılmış 'satır-arası' Kur'an tercümesi, I. Giriş ve metin*, İstanbul.
- UYANSOY HILLHOUSE, Ayşe (2006), *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (1a-37a)*, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi)

-
- UYGUN, Aslı (2007), *Karışık Dilli bir Kur'an Çevirisi, Yazmanın 144b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi)
- ÜNLÜ, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM) 235v/3-450r7*, *Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin*, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi)
- WEHR, Hans (1968), *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, vierte, unveränderte Auflage, Wiesbaden.
- YILMAZ, Hikmet (1992), *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası bir Kur'an Çevirisi (Metin, Gramer, Sözlük)*, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- YÜCE, Nuri (1993), "Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen", *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker* (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn), Wiesbaden, s. 221-227.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1970), *Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri*, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dil ve Tarih-Coğrafya)
- ZÜLFİKAR, Hamza (1974), "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, 4, s. 153-195.